

Сатбаева Г.С., Салимбаева Р.А.
«Нархоз» Университеті АҚ,
Қазақстан, Алматы қ.

**Ерекше қорғалатын табиғи
аумақ ресурстарын
экономикалық бағалау**

Бүгінгі таңда ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ұйымдастыру мен дамыту саласында маңызды өзгерістер орын алуда. Оларды ұйымдастыру мен дамыту сатысында «жасыл» экономиканың басты маңызды бағыттары ескеріледі. Соңғы жылдары қоршаған табиғи ортаны сақтау және экономикалық іс-әрекеттер арасындағы өзара байланыстарды зерттеуде ілгерілеу байқалғанымен де, елдің экологиялық жай-күйінің төмендеуі байқалуда, бұл биологиялық алуандылықтың азаюына, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экожүйелік рөлінің төмендеуіне әкеліп соқтырады. Мақалада келтірілген талдау нәтижелері бойынша ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды экономикалық бағалау барысында жалпы экономикалық құндылық әдісінің маңызы жоғары. Себебі, жалпы экономикалық құндылық әдісі ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарын бағалауда тиімді құрал болып табылады. Мақалада Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аумақтарына қысқаша сипаттама берілген. Қазіргі уақытта республиканың ерекше қорғалатын табиғи аумақ ғылыми-зерттеушілік және ағартушылық мақсатта ғана емес, сонымен қатар, экологиялық қызмет көрсететін жалғыз жүйе болып табылады.

Түйін сөздер: ерекше қорғалатын табиғи аумақ, рекреация, құндылық, табиғи ресурстар, экожүйелік қызмет, экономикалық бағалау.

Satbaeva G.S., Salimbaeva R.A.
Narхоз University,
Kazakhstan, Almaty

**Economic evaluation of specially
protected natural areas**

There is a significant change in the organization and development of specially protected natural territories nowadays. The main priority directions of «green» economy are taken into account in the process of their organization and development. The results of the analysis in the article show that methods of total economic value are important at economic evaluation of protected areas, because methods of total economic value are an effective tool in the evaluation of resources, especially in protected natural territories. The article gives a brief description of the specially protected natural territories of the Republic of Kazakhstan. Currently, specially protected natural territories of the Republic are not have only a research and educational interest, but also it's the single system provider of environmental services as a whole. Thus, within the framework of the green economy methods of economic evaluation of resources of specially protected natural areas have an innovative character and are used in the evaluation of biological resources.

Key words: specially protected natural areas, economic evaluation, recreation, value, natural resources, ecosystem services

Сатбаева Г.С., Салимбаева Р.А.
АО Университет «Нархоз»,
Казахстан, г. Алматы

**Экономическая оценка
ресурсов особо охраняемых
природных территорий**

В настоящее время наблюдается существенное изменение в организации и развитии особо охраняемых природных территорий. В стадии их организации и развитии учитываются главные приоритетные направления «зеленой» экономики. Несмотря на существенный сдвиг в изучении взаимосвязи между экономической деятельностью и сохранением окружающей природной среды в последние годы продолжается ухудшение экологической ситуации страны, что приводит к деградации биологического разнообразия, а также сокращению территорий особо охраняемых природных территорий. Следовательно, усовершенствование методов экономической оценки особо охраняемых природных территорий дает возможность справедливо оценивать некоторые жизненно важные био-эко-ресурсы. Кроме того, надо учитывать то, что при оценке особо охраняемых природных территорий невозможно оценить все ресурсы, потому что некоторые ресурсы невозможно оценить в стоимостном выражении, или трудно их оценивать или же они не подлежат к оценке, но они все же имеют эстетические, природные, духовные ценности. По результатам проведенных анализов в статье показано, что при экономической оценке особо охраняемых природных территорий имеют важное значение методы общей экономической ценности.

Ключевые слова: особо охраняемые природные территории, рекреация, ценность, природные ресурсы, экосистемные услуги, экономическая оценка.

**ЕРЕКШЕ ҚОРҒАЛАТЫН
ТАБИҒИ АУМАҚ
РЕСУРСТАРЫН
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
БАҒАЛАУ****Кіріспе**

Қазіргі таңда экологиялық факторларды ескеру, экономиканы «жасылдандыру» жөніндегі озық халықаралық тәжірибелер экономика саласының экологиялық бағыттарына тереңірек назар аударуды талап етуде. Дегенмен, қоғам үшін маңызы жоғары биологиялық ресурстарды сақтаудың себептері көп болғанымен де, экономикалық ұстаным шаруашылық іс-әрекеттердің даму жоспарларын әзірлеуде маңызды рөл атқарады. ХХІ ғасырда адамзат баласы салауатты өмір қоршаған ортамен тығыз байланысты екендігін сезінуде. Әлемнің көптеген экономистері экологтармен бірлесе отырып, табиғи ресурстарды, олардың құндылығын анықтау, табиғи ортаның техникалық шешімдермен күресуі арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін оларды бағалаудың әдістерін жетілдіруге тырысуда. Әрине, табиғи ресурстарды бағалау әдістері көпжақты болғанына қарамастан, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды бағалаудың осы күнге дейін бірыңғай әдістемелік тәсілдері қалыптаспаған. Бірыңғай әдістемелік тәсілдердің болмауы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың (ары қарай – ЕҚТА) әртүрлі қызметтерін бағалауда көптеген пікірталастарды туындатуда.

Қазақстан Республикасында ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ұйымдастыру мен дамыту мәселелері күн санап артып келеді. Ондағы басты мәселелердің бірі – қорғалатын аумақтағы ресурстардың экономикалық тұрғыдан бағаланбауы, қорғалатын аумақ ресурстарына деген қажеттіліктен туындаған браконьерлік іс-әрекеттердің белең алуы, жергілікті тұрғындардың ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды басқару ісіне араласпауы, табиғи аумақтардың ресурстық әлеуеті туралы ақпараттардың аздығы және т.б. Яғни республика деңгейінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың ресурстық әлеуеті бойынша талдаулық-ұстанымдық көрсеткіштері болмағандықтан, ондағы ресурстарды пайдалану арқылы келетін пайда мен зиянды анықтауда дәлдік көрсеткіштерге қол жеткізе алмаймыз. Әрине, нақты экономикалық-экологиялық көрсеткіштерді анықтау үшін белгілі әдістемелік тәсіл керек. Бірақ республика деңгейінде ерекше қорғалатын табиғи

аумақтарды бағалаудың бірыңғай әдістемелік тәсілдерінің болмауы «жасыл» экономика шеңберінде қорғалатын аумақ рөлінің төмендеуіне әкеліп соғатыны анық.

Зерттеу мақсаты – ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарын экономикалық тұрғыдан бағалау әдістеріне талдау жүргізе отырып, осы аумақтарды және ондағы ресурстарды нақты бағалауға мүмкіндік беретін әдістерді жетілдіру қажеттілігі. Ресурстарды экономикалық тұрғыдан бағалау барысында кездесетін қиыншылықтарды анықтау, жою және жетілген немесе әлемде кеңінен қолданылатын әдістерді пайдалану арқылы қоғамдағы ЕҚТА ресурстарын тиімді және үнемді пайдалану туралы мәселелерінің де шешімін табу ғылыми мақаланы жазудың өзектілігін анықтауға септігін тигізеді.

Осы мақалада қолданылған *зерттеу әдістері* – Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аумақтарын ұйымдастыру мен дамытудағы мәселелерді талдау әдісі, логикалық әдіс, жүйелік, экономикалық және статистикалық көрсеткіштерді салыстыру әдістері, топтастыру, сараптамалық-нәтижелілік бағалау әдістері.

Зерттеу нәтижелері

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың рекреациялық және биоресурстық қызметтерін бағалау С.Н. Бобылев, Г.А. Фоменко, В.М. Захаров, С.Н. Стеценко және т.б. шетелдік ғалымдардың еңбектерінде жарық көрген. С.Н. Бобылев ерекше қорғалатын табиғи аумақ қызметтерін бағалау барысында олардың экожүйелік қызметтеріне де баса назар аударады. Оның пікірінше, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың табиғи капиталы экожүйелік қызметпен тікелей байланысты деп көрсетеді. Ал С.Н. Стеценко «биоалуандылықтың экономикалық құндылығын толық ескермеу олардың «бәсекеге қабілетсіз» болуына және биоресурстардың азаюына әкеліп соқтырады. Сондықтан биоалуандылықты бағалау үшін жалпы экономикалық құндылық тұжырымдамасын қолданған тиімді...» деген пікірін айтады [1,2]. 2011 жылы А.А. Тишков ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экожүйелік қызметін бағалай отырып, аумақ өңіріндегі экожүйелік қызметпен қатар суды реттейтін, климатты реттейтін, биологиялық-ресурстық және т.б. қызметтері туралы жаңаша құндық ұстанымды ұсынған болатын [3].

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жіктемесін жетілдіру және мәселелерді шешу үшін мониторинг жүргізген В.В. Петров, В.В. Деж-

кин, М.М. Амирханов секілді ғалымдардың еңбектерін де атап кеткен жөн. Ал ерекше қорғалатын табиғи аумақтың ресурстарын жүйелі басқаруды А.В. Лагунов ұсынса, жергілікті тұрғылықты халықты қорғалатын табиғи аумақ жұмысына тарту жолдарының әдістерін В.Г. Черан, О.Н. Климанова, А. В. Лагунов зерттеген болатын.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды дамытудың жаңа стратегиясына деген қажеттілікті ең алғаш А. Филипс зерттеді. Ол өзінің зерттеу нәтижелерін 2004 жылы Оңтүстік Африка мемлекетінің Дурбан қаласында өткен V парк Конгресінде ұсынды. Зерттеу нәтижелерінде басқарудың жаңа жүйесіне өтудің тиімді нұсқалары көрсетілді. Ең бастысы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың бұрынғы (ескі) нұсқалары мен қазіргі нұсқалары салыстырылды (1-кесте). Зерттеу қорытындыларының нәтижесінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды бірлесе басқарудың жаңа тәсілдері ұсынылды [4]. А. Филипстің зерттеуі бойынша, нарық талаптарына сәйкес, қорғалатын табиғи аумақтарды басқаруды түбегейлі өзгерту осы саланың жергілікті тұрғындармен арасындағы бірқатар мәселелерді шешуіне мүмкіндік беретіндігі де байқалды. Дегенмен, бұл жүйені қорғалатын аумақтың қазіргі жүйесіне ендіру үшін болып жатқан өзгерістерді әлеуметтік-экономикалық талдау және басқарушылық кадрларды қайта дайындау қажеттілігі туындайтындығы атап көрсетілді.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қорғаудың әлемдік тәжірибелері көрсеткендей, биоалуандылықты сақтаудың маңызды міндеті өңірдің дамуын басқару және қорғалатын аумақпен байланысты инновациялық жобалардың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі жүйесіне сыртқы экономикалық табиғатты қорғау құндылықтарын тарту болып табылады. Бірақ, әлемдік қауымдастықтың «жасыл» экономикаға өтуі жолында биологиялық алуандылықты сақтауды қаржыландыру, қорғалатын аумақ аясындағы жергілікті тұрғындармен қарым-қатынастарды реттеу, ерекше қорғалатын табиғи аумақпен байланысты инновациялық жобаларды жүзеге асыруға деген қажеттілікті қанағаттандыру мәселелері қиын мәселеге айналып, күрделене түсуде. Сондықтан да, «жасыл» экономика талабына сай қорғалатын аумақ ресурстарын экономикалық тұрғыдан бағалау ерекше қорғауға алынған өңірлермен байланысты маңызды әлеуметтік экономикалық және саяси-экологиялық мәселелерді жан-жақты шешуге мүмкіндік берері анық.

1-кесте – Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды басқарудың ескі және қазіргі «заманауи» стилі

Атауы	Ескі стил	Жаңа «заманауи» стилі
Басшылық деңгейі	➤ Үкіметпен басқарылады	➤ Бірнеше іскерлік органдармен басқарылады
Жергілікті тұрғындар	➤ Жергілікті тұрғындардың қызығушылығы ескерілмейді	➤ Жергілікті тұрғындармен бірлесе отырып басқарылады ➤ Жергілікті халық қажеттілігін қанағаттандыру үшін құрылған
Кеңейтілген контекст	➤ Жеке даму ➤ «Арал» ретінде басқарылу	➤ Өңірлік, ұлттық, халықаралық жүйе бөлігі ретінде құрылу ➤ «Желі» ретінде даму (қатан қорғау алаңы, буферлік зона, жасыл дәліздердің қосылуы)
Қабылдау	➤ Ұлттық игілік ➤ Ұлттық деңгейдегі «қауіптілікке» ұшырау аймағы	➤ Жергілікті қауымдастықтың игілігі ➤ Халықаралық деңгейдегі «қауіптілікке» ұшырау аймағы
Басқару тәсілдері мен шешімдері	➤ Қысқа уақыт аралығында жауаптылық шаралары ➤ Шешімдерді техноеселік қабылдау	➤ Адаптивті басқару ➤ Шешімдерді «саяси түзеткіш» ретінде қабылдау
Басқару кадры	➤ Табиғи ресурстар саласындағы ғалымдармен, сарапшылармен басқару ➤ Сарапшылардың көшбасшылығы	➤ Жан-жақты білімді адамдармен басқару ➤ Жергілікті білімді ескеру
Қаржыландыру көздері	➤ Салық төлеуші есебінен	➤ Әртүрлі көздерден
Ескерту: мәлімет көзі ретінде авторлар құрастырған		

Г.А. Фоменко, М.А. Фоменколардың пікірлерінше, «тұрақты даму принциптеріне сәйкес орындалатын экономикалық бағалау инновацияны тарту жолымен биоалуандылықты сақтау механизмдерін әзірлеу үшін ақпараттық-талдамалық база болып табылады...» [5]. Экономикалық тұрғыдан бағалау табиғи нысандардың, табиғи ресурстардың инвестициялық тартымдылығы туралы мәліметтерді кеңейте түсумен қатар, биоалуандылықты сақтау мәселелеріне инвесторлардың көшбасшы өкілдерінің назарын жоғары деңгейде аудартуға мүмкіндік береді.

Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың ресурстарын пайдаланумен байланысты іс-әрекеттерді дамыту табиғи ресурстар қорын сақтау мәселесін күрделендіре түседі. Ресурстарға деген қолжетімділік, кейбір ресурстардың төмен бағалануы оларды дұрыс бағаламауға, жалпы алғандағы табиғи экожүйе құрылымының бұзылуына немесе жойылуына әкеліп соқтырады. Сонымен қатар, қорғалатын аумаққа бөлінетін мемлекеттік қаржы экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда да, әлдеқайда төмен екендігін байқауға болады.

Жалпы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды экономикалық бағалау қаншалықты маңызды? Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды экономикалық бағалау қандай нәтижелерге қол

жеткізу мүмкін және барлық ресурстарды бағалай алу мүмкіндігі бар ма? – деген сұрақтар туындайды. Мысалы, әдемі ландшафттарды қалай бағалауға болады? Немесе бірегей өсімдіктің экономикалық құндылығын нақты бағалау мүмкін бе? Әрине, мүмкін емес. Себебі, табиғи ортаның көптеген ресурстарын немесе қызметтерін, біріншіден экономикалық бағалау мүмкін емес, екіншіден, кейбір ресурстар мен қызметтерге деген нақты сұраныс пен ұсыныс жоқ, үшіншіден, оларды тарату, өткізудің нарығы да қалыптаспаған. Сондықтан да, ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарын экономикалық бағалау барысында, ең алдымен, алдын ала жинақталған және талданған материалдар негізінде қабылданатын шешімнің салдарын экономикалық тұрғыдан ескеру қажет. Егер де табиғи ресурстардың немесе табиғи нысандардың экономикалық құндылығы қаншалықты жоғары болса, қабылданған экономикалық шешімдер де экологиялық тұрғыдан жоғары, бұл шешімдер табиғи ресурстарды үнемді, ұтымды пайдалану мен орта қызығушылығын ескере отырып, экологияға негізделген әртүрлі жобалардың жүзеге асуына мүмкіндік береді.

Дегенмен, әлемдік тәжірибеде ЕҚТА ресурстарының (соның ішінде биоалуандылық, туристік-рекреациялық әлеуеті) экономикалық құндылығын бағалау мына әдістер арқылы

жүзеге асырылады: нарықтық бағалау, рента, шығындық әдіс, баламалы құндылық әдісі, жалпы экономикалық құндылық. Осы тәсілдердің әрқайсысын бір-бірімен салыстыра қарасақ, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар үшін тиімдісі – жалпы экономикалық құндылық әдісі. Яғни бұл әдіс ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарын кешенді жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді [6].

Жалпы экономикалық құндылық әдісі өткен ғасырдың 90-шы жылдарында пайда болғанымен де, теорияда да, тәжірибеде де кеңінен танымал. Ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарының жалпы экономикалық құндылығын бағалау екі қосынды көрсеткіштерден тұрады [6]:

1. Пайдалану құндылығы (яғни тұтыну құндылығы).

2. Пайдаланылмаған құндылық.

Жалпы экономикалық құндылық көрсеткіштерін келесідей өрнектеуге болады:

$$TEV = UV + NV, \quad (1)$$

мұндағы: TEV – жалпы экономикалық құндылық;

UV – пайдалану құны;

NV – пайдаланылмаған құны.

Пайдалану немесе пайдаланылған құндылық тікелей пайдалану құндылығынан, жанама пайдалану құндылығынан, кейінге қалдырылған балама құндылықтардан тұрады. Ол келесі формуламен өрнектеледі:

$$UV = DV + IV + OV, \quad (2)$$

мұндағы: DV – пайдаланудың тікелей құндылығы;

IV – пайдаланудың жанама құндылығы;

OV – кейінге қалдырылған баламалы құндылық.

ЕҚТА ресурстарын тікелей пайдалану құндылығы мына ресурстарды қамтиды: туризм, рекреация, спорттық аң ату, балық аулау, дәрілік өсімдіктерді жинау және т.б.

Жанама пайдалану құндылығы барысында ғаламдық жылыну, экологиялық қызметтер, жер асты суларын қалпына келтіру, жағалау алаңдарын сақтау, су ағысын реттеу есепке алынады. Ал кейінге қалдырылған баламалы құндылық болашақтағы пайдаланудан түскен потенциалды тиімді бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылмаған құндылық көрсеткіші қоғам үшін табиғаттың маңызды әлеуметтік аспектісін көрсетеді. Көбіне пайдаланылмаған құндылық көрсеткіші тіршіліктің құндылық

шамасымен анықталады (EV) және пайдаланылмаған құндылық көрсеткішіне мұрагерлік құндылық та қосылады.

Осыған сәйкес, жалпы экономикалық құндылық бір-бірімен өзара қосылған төрт құндылық есебімен анықталады.

$$TEV = DV + IV + OV + EV. \quad (3)$$

Табиғи игіліктер бағасы оның экономикалық құндылығымен сәйкес болуы керек, сол кезде ғана ЕҚТА ресурстарына деген сұраныс пен ұсыныс, ЕҚТА келушілер мен сол аумақты мекендейтін тұрғындардың мінез-құлығына қатысты экологиялық фактор да ескерілетін болады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарының жалпы экономикалық құндылығын бағалауда ескерілетін қызметтерді келесідей мысалдармен сипаттауға болады (2-кесте) [6,7].

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды бағалау жүргізілу барысында антропогендік фактор да ескеріледі. Яғни, бағалау жүргізу барысында қандай да бір өзгерістер байқалса немесе табиғат жай-күйінің төмендегені байқалса, онда бұл сол өңірдің антропогендік өзгеріске ұшырағандығын көрсетеді және оны қалпына келтіру шараларына бағытталған іс-әрекеттер жоспарын анықтауға мүмкіндік береді. Ресейлік ғалымдар С.А. Бузмаков, С.А. Овеснов және т.б. қорғалатын табиғи аумақтардың антропогендік өзгеріске ұшырауының негізгі көрсеткіштерін есептеуде басты назарды қорғалатын аумақтың өзгеру деңгейіне аудару қажеттілігін қарастырған. Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аумақтарының экожүйелік жай-күйін бағалау барысында осы әдістемелік нұсқаулықты қолдану арқылы өзгеру шкаласын анықтауға болады [8].

Мұндай көрсеткіштер ел аумағындағы ЕҚТА экожүйесінің өзгеріске ұшырағандығын көрсетеді. Сондықтан да, ЕҚТА өзгеру шкаласын Қазақстан Республикасының ЕҚТА қолдану маңызды.

Қазақстан Республикасында ЕҚТА-ның даму тарихы өткен ғасырдың 20-шы жылдарынан басталады. 1926 жылы Орта Азия кеңістігінде ең алғаш рет Ақсу-Жабағылы қорығы құрылса, 1985 жылы алғашқы «Баянауыл» ұлттық паркі ұйымдастырылды. Содан бері республика аумағында ЕҚТА саны арта бастады. 1926-2016 жылдар аралығында Қазақстанның әртүрлі экономикалық аудандарында 10-нан астам қорық, 12 ұлттық парк, 4 ұлттық резерват және

т.б. ЕҚТА түрлері ұйымдастырылды. ҚР жалпы ЕҚТА алып жатқан аумағы 4,4 млн га (6,4%). 2020 жылдарға қарай ЕҚТА алып жатқан аумағын 24,5 млн га жеткізу жоспарлануда, бұл ел аумағының 9,0% пайызын құрауы тиіс (әлемдік стандарт 10-12%).

2-кесте – Ерекше қорғалатын табиғи аумақ ресурстарының экономикалық тұрғыдан ескерілетін құндылықтары

Категория Құндылық	Жалпы	Экожүйелік	Түрлер	Генетикалық алуандылық
Тікелей пайдалану құндылығы	Коммерциялық пайдалану, дәрілер, демалыс орны, рекреация, білім, ғылыми зерттеулер, транспорт	Отын, биоресурстар, су қоймалары, агрожүйелер, құстарды бақылау, су спорты, аң аулау, балық аулау	Ағаш, отын, жеміс-жидек, құрылыс материалдары, техникалық шикізаттар, селекциялық жұмыстар, фармацевтикалық, биохимиялық, химиялық зерттеу жұмыстары	Азық-түлік, селекция
Жанама пайдалану құндылығы	Зағ айналымы, климаты реттеу, суды қорғау, санитарлық қызметтер, тазарту жұмыстары	Мекен ету ортасын эрозиядан, желден, қатты дауылдардан, су тасқындарынан қорғау	Көміртекті шоғырландыру, эрозиядан қорғау, тіршілік аймағын сақтау	Эволюциялық құндылық
Кейінге қалдырылған балама құндылық	Болашақта пайдаланудың тікелей және жанама түрлерін пайдалану мүмкіндіктері	Болашақта алынуы мүмкін тауарлар мен қызметтер мүмкіндігі	Болашақта қалпына келетін ресурстар (мысалы, топырақ, өсімдіктер, орман)	Сорттарды жақсарту жобалары
Пайдаланылмаған құндылық	Этикалық, мәдени, мұрагерлік игіліктер	Сырттан келушілерді азайту, миграцияланатын түрлерді бақылау және т.б.	Демалыс орны ретінде орманды қорғау және т.б.	Генетикалық сақтауды қамтамасыз ету

Ескерту: мәліметтер негізінде дайындалды. [6,7]

3-кесте – Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экожүйесінің өзгеру шкаласы

№	Ерекше қорғалатын табиғи аумақ экожүйесінің өзгеру дәрежесі	Экожүйенің өзгеру сипаттамасы
1	0 <1	Өзгеріске ұшырамаған. Фондық жай-күйі, әсер байқалмайды
2	1 <2	Өте әлсіз өзгеріске ұшыраған. Экожүйе өзгерісі аз ғана
3	2 <3	Әлсіз өзгеріске ұшыраған. Экожүйе өзгерісі анық байқалады
4	3 <4	Орташа өзгеріске ұшыраған. Экожүйе маңызды өзгеріске ұшыраған.
5	4 <5	Күшті өзгеріске ұшыраған. Экожүйе түбегейлі өзгерген.
6	5	Өте күшті өзгеріске ұшыраған. Экожүйе толығымен бұзылған.

Ескерту: [8]

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап, ЕҚТА жалпы аумағы 138 262 км² 238 732 км² дейін артты. ҚР нарыққа толық бет бұруына байланысты ұлттық парктер үлесі 1,7% -дан 10%-ға артса, қорғау зоналары мен қорықшалар керісінше 91,2%-дан 72,8%-ға дейін төмендеген [9].

ЕҚТА-ның облыстар мен республикаға қарасты қалаларда ұйымдастырылып, дамуына

талдау жасай отырып, олардың әкімшілік-аумақтық бірліктерде біркелкі орналаспағандығын байқауға болады. Мысалы, Маңғыстау, Алматы және Солтүстік Қазақстан облыстарында қорғалатын аумақ пайызы 9,9-дан 10,6-ға жетеді, яғни бұл халықаралық нормаға жақын келеді. Ақтөбе облысында 6,3 пайыз (жалпы республикалық көрсеткіштен жоғары). Ақтөбе, Жамбыл, Батыс-Қазақстан, Павлодар

және Алматы қаласында бұл көрсеткіш орташа республикалық көрсеткіштерден кем, ал Қарағанды, Қостанай және Қызылорда облыстарында 1 пайызға тең.

Мұндай жағдай ЕҚТА-ны табиғи зоналарда орналастыру бойынша байқалады. Қазақстанда ЕҚТА жүйесінде ормандарды қорғау көрсетілгенімен, жартылай далалы аймақтар мен су жүйелері аз қорғауға алынады. Ал шөл дала және үстірттер қорғауға алынбайды. Кетпен, Күнгеі, Жоңғар Алатауы, Оңтүстік Алтай, Сауыр-Тарбағатай тауларының, Солтүстік Каспий, Ертіс, Ырғыз, Орал және Іле өзендерінің жағалауларындағы өсімдіктер мен жануарлар әлемінің бірегей типтері, реликті, эндемикалық түрлер қорғаусыз қалуда. Міне мұның барлығы республика аумағында жаңадан ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ұйымдастыруды қажет етеді.

Қазіргі кезде, қорықтар мен ұлттық парктер еңбекақының аздығынан маман қызметкерлерін жоғалтуда, сондықтан, оларда ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізетін, табиғатты қорғауға қабілетті мамандардың жетіспеушілігі байқалуда. Яғни, ЕҚТА қызметкерлердің мамандығын көтеруге деген жоспарлар да жеткіліксіз. Экологиялық мониторинг, қорық ісінің ғылыми негіздерін жасау, ҚОҚ және табиғатты пайдалану, сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктер мен жануарлар дүниесі туралы ғылыми зерттеу бағыттары ЕҚТА ғылыми жұмыстарының тақырыбына кірмейді. Өйткені, оларды жүзеге асыратын арнайы жүйе қалыптаспаған. Семинарлардың өзі тар тақырыптағы мәселелермен шектеледі. Мұның барлығы да ЕҚТА-да кадрлық және ғылыми қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік бағдарламалардың болмауымен сипат алады.

Елімізде “экологиялық білім беру” қанағаттанарлықсыз дәрежеде. Іс жүзінде кадрларды дайындау және қайта даярлау жүйесі мүлде жоқ. Экологиялық білім беру мен насихаттау жұмыстары баяу жүргізіледі.

Қорғалатын аумақтар экологиялық білім беру мен тәрбиелеу, ағартушылық және насихаттау жұмыстарын жүргізудің негізгі тірегі. ЕҚТА алдына қойылатын мақсаттарының қатарына экологиялық тәрбие, табиғатты қорғауды насихаттау, мамандарды даярлау мен ғылыми біліктілікті арттыру міндеттері тұрады. Десек те, қорғалатын аумақтың іс-әрекетін жандандыруға жоғары білікті ғылыми мамандарды тарту, даярлау – бұл қоғам алдында тұрған негізгі күрделі мәселелердің бірі болып саналады.

ЖОО-да экологиялық бағытта білім беретін

кафедралар жұмыс істегенімен, олар бұл мәселені толығымен шеше алмайды және онда берілген білім қысқаша, жалпы түрде өткізіледі. Ал бұл келешекте ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың санының артуымен байланысты осы саланың жай-күйін терең меңгеретін және жан-жақты тәжірибеден өткен, кең білімді, қабілетті басқаратын мамандардың жетіспеушілігіне алып келетіні анық. Кезінде бұл мәселені шешу үшін, көптеген жұмыстар жарияланған. Мысалы, бір авторлар қорық ісі саласында мамандарды даярлау үшін, бірегей аймақта орналасқан арнайы ұйым – биопарктерді құру туралы айтса, енді екінші авторлар қорық ісін насихаттау, ағарту шараларын жүргізу бағдарламаларын құру үшін қорықтарда табиғат қорғау білімін кеңейту үлгілерін ұсынады, сонымен қатар, осы жұмыстарды жүргізуге қажетті қаржы көлемін де жоспарлау жолдарын қарастыру қажеттілігі айтылады. Десек те, осы ұсыныстарды қорықтарда тәжірибе жүзінде пайдалану келесі себептерден – экологиялық білім мен насихаттау бойынша арнайы құрылымның жоқтығынан және қаржыландыру мен материалды-техникалық базаның әлсіздігінен қиындай түсуде. Бұдан басқа, қорық базасында табиғатты қорғауды насихаттау, экологиялық білім мен тәрбие беру бойынша құрамында журналистер, педогогтер, социологтар, экономистер және т.б. бар арнайы бөлімдерді құру туралы мәселелерді шешу керек. Мысалы: шетелдерде басты назар экологиялық білім беруге аударылады, яғни ұлттық парктер мен басқа да ерекше қорғалатын табиғи аумақ қызметкері үшін қажетті білімдерді тек биология, рекреация, басқару саласында алып қана қоймай, саяси және діндік іс-әрекеттерден алуға болады және бұл қызметтер тек жеке ұлттық парктерде ғана емес, қорықтардың буферлік зоналарында да жүзеге асыруға мүмкіндік бар.

Біз жоғарыда ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың мәселелеріне бір жақты ғана сипаттама беріп өттік. Қорғалатын аумақтарда пайда болған әлеуметтік-экологиялық мәселелер сол аумақтардың ресурстарын экономикалық тұрғыдан бағалауда қиыншылықтар туғызатындығы да анық. Сондықтан, экономикалық бағалау әдістемесін жетілдіріп, республика шеңберінде қолдана білу – табиғи аумақтар ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік берері анық.

Зерттеуді талқылау

Қорыта айтқанда, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды экономикалық бағалау күрделі, әрі

жан-жақты зерттеуді талап етеді. Жоғарыда көрсетілген экономикалық бағалау жолдары ЕҚТА кейбір бөліктерін толыққанды қамти алмаса, кейбір ресурстардың құндылықтарын толық ашуға, бағалауға мүмкіндік бар.

Қазіргі кезде Жер шарында антропогендік өзгеріске ұшырамаған алқаптар жоқтың қасы. Дегенмен де, табиғаттың бастапқы табиғи қалпы сақталған немесе антропогендік факторлардың ықпалы онша байқала қоймаған экожүйелердің біраз бөлігін табиғи эталон ретінде сақтап қалудың маңызы зор. Өйткені мұндай аумақтарды антропогендік өзгеріске ұшыраған аймақтармен салыстыру үшін қажет. Себебі, адамзат баласы антропогендік өзгеріске ұшыраған және ұшырамаған аумақтарды бір-бірімен салыстыра отырып, нәтижелері туралы қорытынды жасай алады.

Кез келген мемлекетте ерекше қорғалатын аумақтарды ұйымдастырып, дамыту стратегиясы негізгі екі негізгі міндеттің орындалуын қамтамасыз етуі тиіс:

1) ел аумағындағы барлық негізгі географиялық аймақтар мен өңірлердің табиғи эталондарының барынша толық көрсетілуі;

2) жүйелі топтастырылған деңгейдегі биологиялық ресурстарды, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін және микроағзаларды сақтау.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақ – еліміздің ұлттық байлығы. Қорғалатын аумақтарды сақтау ел болашағының кепілі, салауатты, дені сау ұрпақтың өсіп-жетілуінің негізгі көзі.

Сол себепті, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды бағалау барысында ескеру қажет:

1. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға келетін зиян уақыт өте келе жинақталып, сол аумақтың экологиялық жүйесін сыни нүктеге әкеліп соқтырады. Осының нәтижесінде ЕҚТА экожүйесі тозып, биоалуандылықтың азаюы байқалады. Биоалуандылықтың азаюы салдарынан экологиялық тепе-теңдік жойылады.

2. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың іс-әрекеттеріне жергілікті тұрғындарды тарту арқылы басқару тиімділігін жоғарылатуға болады. Жергілікті тұрғындарды ЕҚТА басқару ісіне тарту ондағы жергілікті тұрғындар мен ЕҚТА арасындағы қайшылықтарды жоюға мүмкіндік береді.

3. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды экономикалық бағалаумен байланысты барлық әдістемелік тәсілдерді екі маңызды топқа біріктіруге болады. Олар: натуралды және құндық. Мұнда сонымен қатар, ЕҚТА бағаланбайтын кейбір құндылықтарының бірегейлігін де қосымша ескеру қажет.

Әдебиеттер

- 1 Бобылев С.Н., Захаров В.М. Экосистемные услуги и экономика. – М.: ООО «Типография Левко», 2009. – 72 с.
- 2 Соловьева С.В., Стеценко А.В., Жушев А.В. Экономическая оценка биоразнообразия. – М.: ГЭФ, 1999. – 112 с.
- 3 Тишков А.А. Биосферные функции и экосистемные услуги: к методологии эколого-экономических оценок деятельности ООПТ / Экономика экосистем и биоразнообразия: потенциал и перспективы стран Северной Евразии: материалы совещания. – М.: Изд-во Центр охраны дикой природы, 2010. – С. 81.
- 4 Дурбанский аккорд: материалы Пятого всемирного конгресса по особо охраняемым природным территориям. / пер. с англ.; отв. ред. Ю.Л. Мазуров. – М.: Институт Наследия, 2004.
- 5 Фоменко Г.А. и др. Экономическая оценка особо охраняемых природных территорий Камчатки: практические результаты и их значение для сохранения биоразнообразия (на примере природного парка «Быстринский»). – Ярославль: АНОНИПИ «Кадастр», 2010. – 156 с.
- 6 Dixon J., Sherman P. Economics of Protected Areas. A new Look at Benefits and Costs. East-WestCenter, Washington, 1990.
- 7 Севастьянова С.А. Эколого-экономическая оценка рекреационных ресурсов. – СПб:СПбГИЭУ, 2008. – 190 с.
- 8 Интернет-ресурсы: [www: geo-vestnik.psu.ru](http://www.geo-vestnik.psu.ru) С.А. Бузмаков, С.А. Овеснов и др. Методическая указания «экологическая оценка состояния особо охраняемых природных территорий регионального значения».
- 9 Интернет-ресурсы: www: Stat.egov.kz

References

- 1 Bobylev C.N., Zaharov V.M. Jekosistemnyye uslugi i jekonomika. – М.: ООО «Tipografija Levko», 2009. – 72 s.
- 2 Solov'eva S.V., Stecenko A.V., Zhushev A.V. Jekonomicheskaja ocenka bioraznoobrazija. – М.: GJeF, 1999. – 112 s.
- 3 Tishkov A.A. Biosfernyye funkicii i jekosistemnyye uslugi: k metodologii jekologo-jekonomicheskikh ocenok dejatel'nosti OOPT / Jekonomika jekosistem i bioraznoobrazija: potencial i perspektivy stran Severnoj Evrazii: materialy soveshhanija. – М.: Izd-vo Centr ohrany dikoj prirody, 2010. – S. 81.

- 4 Durbanskij akkord: materialy Pjatogo vsemirnogo kongressa po osobo ohranjaemym prirodnyh territorijam. / per. s angl.; otv. red. Ju.L. Mazurov .– M.: Institut Nasledija, 2004.
- 5 Fomenko G.A. i dr. Jekonomicheskaja ocenka osobo ohranjaemyh prirodnyh territorij Kamchatki: prakticheskie rezul'taty i ih znachenie dlja sohraneniya bioraznoobrazija (na primere prirodnogo parka «Bystrinskij»). – Jaroslavl': ANONIPИ «Kadastr», 2010. – 156 s.
- 6 Dixon J., Sherman P. Economics of Protected Areas. A new Look at Benefits and Costs. East-WestCenter, Washington, 1990.
- 7 Sevast'janova S.A. Jekologo-jekonomicheskaja ocenka rekreacionnyh resursov. – SPb:SPbGIIJeU, 2008. – 190 s.
- 8 Internet-resursy: [www: geo-vestnik.psu.ru](http://www.geo-vestnik.psu.ru) S.A. Buzmakov, S.A. Ovesnov i dr. Metodicheskaja ukazanija «jekologicheskaja ocenka sostojanija osobo ohranjaemyh prirodnyh territorij regional'nogo znachenija».
- 9 Internet-resursy:www: Stat.egov.kz